

Kino dilində idarə əlaqəsi haqqında

Fizuli Mustafayev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Annotasiya. Məqalə kino dilində idarə əlaqəsinə həsr olunub. Kino dilində idarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur.

Araşdırmalara görə, kino dilində idarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələrin tabe edən tərəfi başlıca olaraq feillərdən ibarət olur. Bu da feilin öz xüsusiyyətindən irəli gəlir.

Məqalədə feillərin idarə əlaqəli söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi işlənməsindən bəhs edərək, feillərdəki təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası ən vacib cəhətlərdən biri kimi qarşıda durur. Bu kateqoriya feilləri bütün növ şəkillərində saxlandığına görə, bütün feillər istisnasız olaraq, başqa sözləri idarə edə bilir.

Qeyd edilir ki, kino dilində idarə əlaqəsində təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna görə, feilin bu kateqoriya ilə əlaqədar olan bütün daxili dəyişmələri idarə əlaqəsinə təsir göstərir və bu birləşmələrin xarakterini dəyişdirir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində feilin qəbul etdiyi sözdəyişdirici şəkilçilər, eləcə də forma şəkilçiləri onun idarə etməsində heç bir rol oynamır, çünki idarə əlaqəsində feilin xarici görünüşü, forması deyil, daxili cəhəti, mənası həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə uyğun əsərlər, monoqrafiyalar və maraqlı filmlərdən nümunələr kifayət qədər istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: sifət, say, idarə əlaqəsi, feil növü, məsdər, qrammatik əlaqə

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 11.09.2022; qəbul edilib – 17.09.2022

About management communication in the language of cinema

Fizuli Mustafayev

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Abstract. The article is devoted to management communication in the language of cinema. In movie terms, a governing relationship is between the sides of the underlying object and the relational relationships. The main feature of administrative relations is that the subordinate clause must be in one form or another at the request of the subordinate clause.

According to research, in the language of cinema, the subordinate part of the connections formed by control relations consists mainly of verbs. This is due to the nature of the verb.

In the article, when discussing the use of verbs as the main aspect of managerial phrases, the category of efficiency and inefficiency in verbs is one of the most important aspects. Since this category is stored in all types of verbs, all verbs can handle other words without exception.

It is noted that in the language of cinema, the category of effectiveness and inefficiency is important in management relations, therefore, all internal changes in the verb related to this category affect management relations and change the nature of these combinations.

In general, the modifier suffixes of the verb in the Azerbaijani language, as well as the form suffixes, do not play any role in its management, because in management relations, the appearance, not the form, but the internal aspect, the meaning is key.

The article uses relevant works, monographs and interesting films.

Keywords: adjective, number, management connection, verb type, infinitive, grammatical connection

Article history: received – 11.09.2022; accepted – 17.09.2022

Giriş / Introduction

Kino dilində idarə əlaqəsi, əsasən, obyekt və relyativ əlaqəli birləşmələrin tərəfləri arasında olur. İdarə əlaqəsinin əsas xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, burada tabe söz tabe olduğu sözün tələbi ilə ismin bu və ya digər halında durmalı olur. İdarə əlaqəsi ismin halları ilə əlaqədar olduğundan, bu əlaqə arasında yaranan birləşmələrin tabe tərəfi hallana bilən, yəni substantiv, ya da müvəqqəti olaraq substantivləşən sözlərdən ibarət olur, hallana bilməyən sözlər heç vaxt bu birləşmələrin tabe tərəfi kimi çıxış edə bilmir.

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası, əsasən, ismə məxsusdur. Əvəzlilər də, müəyyən fərqləri

ləri olsa da, isimlər kimi hallana bilir. Sifət və say hallanarkən onlarda isimlik xüsusiyyəti meydana çıxır və onlar substantivləşir. Məsdər isə feilin adı olub bir sıra feili xüsusiyyətlərə malik olsa da, ad bildirməsi onu isimlərə yaxınlaşdırır və məsdər də isim kimi hallanır. Feillərin bir növü olan feili sifətlərdə sifətə məxsus xüsusiyyətlər olduğu üçün onlar da substantivləşərək hallana bilir, deməli, onlar da başqa sözlər vasitəsilə idarə oluna bilir. Kino dilində bəzi zərflər də ismin hal şəkilçilərini qəbul edərək başqa sözlər vasitəsilə idarə olunur.

Əsas hissə / Main Part

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunmuş söz qrupları başqa sözlərlə əlaqəyə girib, onlar vasitəsilə idarə olunur və idarə əlaqəli birləşmələrin tabe tərəfi kimi çıxış edir. Filmlərdən misallar təqdim edək:

a) isimlərin idarə olunması.

“Mərhumun qardaşı: – Düz buyurursunuz, Şeyxanə! Heç mən də bilmirəm, ağzına pambıq tıxanmış bu mərhum necə danışa bilər?”

Şeyx Əhməd: – *Qapını açmaq* rahatdır, qəbri necə açmaq olur...”

“*Ölülər*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1980.

“Çərkəz: – Allah sizi qırsın! İmanım itin olsun ki, əmrinizi verib hamınızı atacağam çölə. *Evə getmək* sizə qismət olmayacaq”.

“*Küçələrə su səpmişəm*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2004.

“Əsəd: – Başlaaa!”

Mustafa: – Elə yox. *Şəhərdə yaşamaq* keçir könlünüzdən? Bu, nə təhər oynamaqdır? Utanmayın, beş dəqiqəlik işdi. Ürəklə oynayın! Elə bilin ki, toydasız”.

“*Bəyin oğurlanması*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

b) əvəzlilərin idarə olunması.

“Nazlı: – *Məni dinləmək* lazımdır. Çirkli pal-paltarını yığışdır gətir, yuyum. Yəqin çoxdandır çimmirsən.

Bağır: – Kür yaxınımdadı”.

“*Qoca palıdın nağlı*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

“Solmaz: – Görürsən ki, o birisinin səndən zəhləsi gedir, *sənə baxmaq* istəmir. Onda çəkil qıraqda dur”.

“*Dərs*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2015.

“Aktyor: – Abbas Mirzənin İran konsuluyla yaxın dostluq əlaqəsi var idi. Tez-tez görüşürdülər. Hər zaman *bizdən uzaqlaşmaq* idi fikri”.

“*Cavid ömrü*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2007.

c) sifətlərin idarə olunması.

“Gəlin: – Sən qayıtmısan? Niyə qayıtdın? Nə istəyirsən? *Doğrusunu demək* lazımdır.

Kamran: – Gəlmişəm gəlinlik donuna mübarək deyim”.

“*Odla qol-boyun*” bədii filmi. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası, 2001.

“Anar: – Yox, Leyla, heç nə?”

Leyla: – İstəyirsən danışım halvanı necə bişirirəm?

Anar: – Danış! *Yaxşını pisdən ayırmaq* mənim işimdir”.

“*Ev*” bədii filmi. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi, 2006.

“Dursun: – Aeroportun yaxınlığındakı qəsəbə yadındadır? Ordan hamını köçürdüblər.

Malik: – *Düşməyə nifrət etmək* üçün əlavə şahidə ehtiyac yoxdur”.

“*Arxada qalmış gələcək*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

ç) sayların idarə olunması.

“Səslər: – Adə, yanında quş da var ki.

Rasim: – Bəli, *beşdən üçü çıxmaq* fikrindəyəm... Tapşır, onlara dəyməsinlər.

Əskər: – Oldu”.

“*Sarı gəlin*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1998.

“Voronin: – Düz iyirmi metr qalmışdır, yoldaş kiçik leytenant. *Birinciləri mükafatlandırmaq* lazımdır.

Məmmədov: – Sakit!..

Popov: – Baş üstə!”

“*Sovet pəhləvanı*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

“Tahir: – Boş-boş danışma. Sevgi adamı kor eləyir.

Nərmin: – *Çoxu saxlamaq, azı aparmaq*. Yəni “çox” dediyim “sevgi”dir.

“Tahir: – Sən heç nə qanmırsan. Sevgisiz həyat yoxdur”.

“*Yalançılar*” bədii filmi. “AGFİA” Butafilm, 2008.

d) məsdərlərin idarə olunması.

“Oruc: – Müharibədə olmuşuz?”

Pasiyent: – *Vidalaşmağa getmək* istərkən saxladılar.

Oruc: – Gecələr necə yatırırsınız?”

“*Tilsim*” bədii filmi. “Film” Prodüser Mərkəzi, 2005.

Axund Ələsgər: – Çox mütəşəkkiləm, ağa. Amma Mirzə Şəfi bu cavanı yoldan çıxartdı. Məsləhət elədi ki, ruhani olmasın. *Yazmaqı öyrənmək* lazımdır.

“*Sabahın elçisi*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2010.

“Akşad: – Ey bəni-adəm, ey bəxt ulduzunu axtaran Qərib! Yetər bu qədər qəm yedin. Sənin bəxt ulduzun mənim əlimdədir. Yaxın gəl!.. Ha-ha-ha!... *Oxumaqdan qayıtmaq* istəməyən uşaqlara bənzəyirsən!”

“*Qərib cinlər diyarında*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1977.

e) feili sifətlərin idarə olunması.

“Əziz: – Kimdi, o məni hardan tanıyır?”

Cəlil: – *Oynayanlara baxmaq* istəyən.

Əziz: – Sən məni tanıyırsan, bu yaxşılığı elədin?”

Cəlil: Sən Allah qonağısan”.

“*Neft və milyonlar səltənətində*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1982.

Dayısı: – Hə, Cəmil gəldi, indicə xanəndəni pərdə-pərdə aşağı endirəcək.

I səs: – *Danışanı dinləmək* mədəniyyətdir.

II səs: – Ona dil qaytarmaq olar?”

“*Üzeyir ömrü*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1983.

“Rüstəm: – Ədə, Qaraş, bura gəl. Mayanı apar “Qızıl Bayraq”a, tez qayıt. *İşləyənlə mane olmaq* olmaz”.

“*Böyük dayaq*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1962.

ə) zərflərin idarə olunması.

“Voronin: – Səksən metr...”

Əsgər: – Altmış metr!”

Məmmədov: – Sakit, əzizlərim! *Geriyə dönmək* olmaz. Axır, onlar əlimizdən hara qaçacaqlar?”

“Sovet pəhləvanı” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

“Rafael: – Yemək gətirin.

Rasim: – Qanın niyə qaradır?

Rafael: – Eh, qara olacaq da... *Uzaqda yaşamaq* məni cana gətirib. Kişi gəlmişdi, səni soruşdu. Dedim ki, gəlib kəşfiyyata, danladı məni”.

“*Sarı gəlin*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1998.

“Dursun: – Hər tərəf minalanıb. *Yuxarıdan enmək* lazımdır. Küçənin başındakı məktəbə qədər dəhliz açdım. Budur, xəritədə göstərilib. Minasız dəhliz budur”.

“*Arxada qalmış gələcək*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

Kino dilində idarə əlaqəsi ilə yaranan birləşmələrin tabe edən tərəfi, əsasən və başlıca olaraq, feillərdən ibarət olur. Bu da feilin öz xüsusiyyətindən meydana gəlir. Belə ki, feil iş, hal və hərəkət bildirən bir nitq hissəsidir. Hər bir iş, hal və hərəkət isə müəyyən obyekt üzərində görülür və yaxud obyekt və məkanla əlaqədar olur. İkinci tərəfdən, feildə təsir kateqoriyası vardır. Bu xüsusiyyətlər feilə imkan verir ki, o, cümlə daxilində öz ətrafına müxtəlif sözlər toplamaqla feili birləşmələr yaratsın. Belə feili birləşmələrdə feil özü əsas, aparıcı olur, onun ətrafında toplanmış sözlər isə həmin feili bu və ya başqa cəhətdən izah edir. Feil ətrafına toplanan sözlərin əksəriyyəti məhz idarə əlaqəsi ilə ona bağlanır. Bunlar idarə əlaqəsində feilin nə qədər əhəmiyyətli rola malik olduğunu göstərir. Lakin bu o demək deyildir ki, başqa nitq hissələri idarə edə bilməzlər və yaxud idarə etmək ancaq feilə məxsusdur. Qeyd edilməlidir ki, bir sıra başqa nitq hissələri də idarə etmək qabiliyyətinə malikdir. Məsələn, *Mən məktəbdə növbətçiyəm* cümləsindəki *məktəbdə* sözü isimlə (növbətçiyəm), *tələbələrədən beşi* birləşməsindəki *tələbələrədən* sözü sayla, onların yaxşısı birləşməsindəki *onların* sözü sifətlə idarə olunmuşdur. (“*Buta*” bədii filmi). Bunlar göstərir ki, feil olmayan nitq hissələri də idarə əlaqəsində aparıcı söz kimi çıxış edə bilər, lakin bunların idarəetmə qabiliyyəti feillərə nisbətən çox zəifdir.

Feillərlə idarə. Feillərin idarə əlaqəli söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi işlənməsindən bəhs edərkən, feillərdəki təsirlilik və təsirsizlik

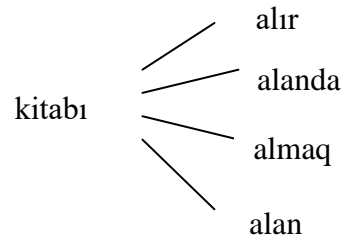
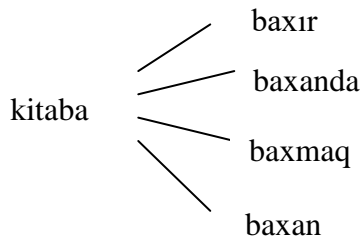
kateqoriyası ən vacib cəhətlərdən biri kimi qarşıda dayanır. Bu kateqoriya feillərin bütün növ və şəkillərində saxlandığına görə, bütün feillər istisnasız olaraq, başqa sözləri idarə edə bilər. Hətta feildən düzəlib başqa nitq hissələrinə daxil olan sözlər də, əgər onlar bu kateqoriyanın izlərini tamamilə itirməmişlərsə, feil kimi idarə edə bilər. Kino dilində feillərin təsirli və təsirsiz olması onların söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi çıxış etməsində, bu və ya digər halla işlənmə bilməsində müəyyən rol oynayır. Məlumdur ki, bütün feillər ismin bu və ya digər halı ilə eyni dərəcədə əlaqə saxlaya bilmir, eləcə də bir feil ismin bütün halları ilə əlaqə saxlamağa qadir olmaya bilər. Məsələn, *almaq* feili birinci növbədə, ismin təsirlik halını tələb etdiyi halda, *baxmaq* feili isə ismin yönlük halını, *getmək* feili ismin çıxışlıq və yönlük hallarını tələb edir. Bu feillər başqa hallarda da işlənmə bilər, məsələn, *almaq* feili eyni zamanda yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarını da idarə edə bilər. Eləcə də *baxmaq* feili yönlük haldan başqa, yerlik, çıxışlıq hallarda da işlənmə bilər. Daha çox halı idarə etmək və daha ciddi təsir qüvvəsinə malik olmaq nöqtəyi-nəzərindən təsirli feillər xüsusiyyətini təşkil edir və təsirsiz feillərdən fərqlənir. Təsirli feillərin əsas idarə obyektivi ismin təsirlik halıdır, bununla belə, təsirli feillər ismin yönlük, yerlik, çıxışlıq hallarını da idarə edə bilər. Təsirsiz hal təsirsiz feillərin əsas idarə obyektivi ola bilmir, təsirsiz feillər ismin yönlük, yerlik və çıxışlıq halları ilə işlənir, bu feillərin təsirlik halla işlənməsinə çox təsadüfi hallarda rast gəlmək olur.

Kino dilinin idarə əlaqəsində təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası mühüm əhəmiyyətə malik olduğuna görə, feilin bu kateqoriya ilə əlaqədar olan bütün daxili dəyişmələri idarə əlaqəsinə təsir göstərir və birləşmənin xarakterini dəyişdirir. Məsələn, *məktubu yazmaq* birləşməsindəki feilə məchul növ şəkilçisi artırırsa, həmin birləşmədəki *məktub* sözü idarə obyektivi olmaqdan çıxacaqdır. Feilin məlum növündə olan *yazmaq* feili ismin təsirlik halını idarə edərək, *məktubu yazmaq* birləşməsini yarada bilirsə, feilin məchul növündəki *yazılmaq* feili belə bir birləşmə yarada bilmir. Yaxud məlum növdəki *yumaq* feili ismin təsirlik halını tələb edərək onu idarə edə bildiyi halda, qayıdış növdəki *yuyunmaq*

feili ismin təsirlik halını idarə edə bilmir. Təsirli feillərdən əmələ gələn qarşılıqlı növdə də belə xüsusiyyət vardır. Feilin bu növündə də məchul və qayıdış növləri kimi, təsirli feillər təsirsizləşdiyi üçün onların idarəetmə xüsusiyyəti də dəyişir.

Feildə olan bütün başqa dəyişmələr – şəxs və zamana görə dəyişmək, təsdiq və ya inkar olmaq, şəkillər üzrə dəyişmək və s. feilin bir feil olaraq idarəetmə xüsusiyyətini dəyişdirmir. Başqa dillərdə bəzən feillərin belə dəyişmələri də feilin idarə etməsinə təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində feilin qəbul etdiyi sözdəyişdirici şəkilçilər, eləcə də forma şəkilçiləri onun idarə etməsində heç bir rol oynamır, çünki idarə əlaqəsində feilin xarici görünüşü, forması deyil, daxili cəhəti, mənası həlledici əhəmiyyətə malikdir. Müqayisə edək: *kitabı oxumaq – kitabı oxuyan – kitabı oxuyanda – kitabı oxuyur*.

Bir daha bildirək ki, kino dilində feillər ismin yiyəlik halı ilə əlaqədar olmur və onu idarə etmir. Məlumdur ki, ismin yiyəlik halı ilə əlaqədar olub, onunla birlikdə söz birləşməsi əmələ gətirən söz özü də mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul etməlidir. Məsələlərdə və feili sifətlərdə feillik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ad bildirmək xüsusiyyətinin olması onları adlara yaxınlaşdırır. Bu xüsusiyyət onların yiyəlik halla işlənməsinə və yiyəlik halını idarə etməsinə imkan yaradır.

Filmlərdən misallar təqdim edək:

“Leyla: – Anar, *quşun uçuşağı* məni qorxudur.

Anar: – Qorxma, Leyla, sən sadəcə alışma-mısan”.

“Ev” bədii filmi. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi, 2006.

Bir qayda olaraq, Azərbaycan dilində feillər ismin dörd halını – yönülük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Bu hallar, birinci növbədə, feillərin tələbi ilə reallaşır. Bu dörd halı idarə etməklə təsriflənən feil, feili bağlama, məsdər və feili sifətlər arasında heç bir fərq görmürük. Burada yalnız birləşmənin xarici cəhətində fərqlərlə qarşılaşırıq. Təsriflənən feil bu halları işləyib predikativ birləşmə əmələ gətirdiyi halda, feili bağlama, məsdər və feili sifət qeyri-predikativ birləşmə əmələ gətirir. Digər tərəfdən, feili bağlama, məsdər və feili sifət özlərinə məxsus xüsusiyyətlərə malik söz qrupları olduqlarına görə, onların əmələ gətirdikləri birləşmələrin özləri arasında da xarici görkəm, başqa sözlərlə əlaqələnmə bilmək qabiliyyəti, eləcə də nitqdəki rolu və mənası cəhətdən ciddi fərqlər olacaqdır. Lakin buna baxmayaraq, onların hamısında daxili məna, ismin qeyd edilən halları ilə əlaqə eyni xüsusiyyətdədir:

“Kamran: – Bilirsən, o səninlə niyə evlənir? Evlənir ki, sən onun qoca ata-anasına qulluqçuluq edəsən! *Adamın gülməyi* gəlir. O səni atıb gedəcək.

Gəlin: – Heç sən də burda qalmayacaqsan”.

“*Odlu qol-boyun*” bədii filmi. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası, 2001.

“Abbas Mirzə: – Yalandır.

Müstəntiq: – Şahidin sözlərini kəsməyin. *Sənin deyəcəyin* sözlər maraqlıdır. Davam et”.

“*Çavid ömrü*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2007.

“Çinarə: – Deməli, sabah sən bir oğlandan xoşun gəlsə, amma görsən ki, onun səndən xoşu gəlmir, dönüb gedəcəksən?”

Solmaz: – *Onun oxuduğu* kitab maraqlı deyilsə, əlbəttə... Bunu deməklə nəyə işarə eləyirsən ki?”

“*Dərs*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

Beləliklə, məsdər və feili sifətin ikili xarakteri onların idarə əlaqəsindəki fəaliyyət dairəsini genişləndirir və onlar təsriflənən feildən və feili bağlamadan fərqli olaraq dörd halı deyil, beş halı idarə edir. Dörd halın idarəsində onlar feil kimi çıxış edir, bir halın idarəsində isə ad kimi çıxış edirlər və həm də feili idarəyə xas olmayan atributiv əlaqəli birləşmə yaradırlar.

Feil olmayan nitq hissələri ilə idarə barədə. Feil olmayan nitq hissələri ilə idarə dedikdə isim, sifət, say, əvəzlik, qismən də zərflərin idarə əlaqəsi prosesində tabeəddi sözlər kimi çıxış etmələri nəzərdə tutulur. Məsələn, *evin qapısı, evin gözəli, evin biri, evin yuxarısı* birləşmələrinin birincisində *ev* sözünü isim, ikincisində sifət, üçüncüsündə say, dördüncüsündə isə zərf idarə etmişdir. Kino dilində bu nitq hissələri idarə etmək cəhətdən feilə nisbətən zəif olsalar da və onların idarə etməsinə az-az rast gəlsək də, dildəki faktlar əsasında onları öyrənmək, onların bu əsasda yaratdıqları söz birləşmələrinə nəzər salmaq vacib, həm də xeyirlidir. Bu nitq hissələri ismin ancaq yiyəlik, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Yiyəlik halı idarə etməkdə bu nitq hissələri daha fəal çıxış edir. İsmi yiyəlik halı, əsasən, bu nitq hissələri ilə idarə olunur. Beləliklə, bu iki cəhət, idarə əlaqəsi nöqtəyi-nəzərindən bu nitq hissələrini feillərdən ciddi surətdə fərqləndirir.

İsmlərlə idarə. İsimlərin əsas idarə obyektii yiyəlik haldır. Bu əsasda yaranan söz birləşmələrində iki əşya arasında münasibət, nisbət ifadə olunur. Yenə bədii filmlərdən misallara müraciət edək:

“Uşaq: – Bunu *qağamın oğlu* göndərib, Nazlı xala. Kababdı.. *Qağam* dedi ki, isti-isti yesin. Deyir Nazlı xala yol gəlib”.

“*Qoca palıdın nağılı*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

“Əsəd: – *Sənin başın* xarab olub. İş qalib burda. Dəliylə oyun oynayırısan.

Tağı: – *Kəndin adamları* təhqir olunmaz. Sonra inciyərlər, birdəfəlik gedərlər”.

“*Bəyin oğurlanması*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

“Çərkəz: – Müdir də özüm olacağam, kassir də, kaçeqar da, süpürgəçi də... *Sənin düşüncələrin* məni maraqlandırmır”.

“*Küçələrə su səpmişəm*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2004.

Göründüyü kimi, bu halda üçüncü növ təyini söz birləşməsi əmələ gəlir. Bu təyini söz birləşmələrinin Azərbaycan dilində geniş yayılması və bunların ikinci tərəfinin, əsasən, isimlə ifadə olunması göstərir ki, yiyəlik halın isimlərlə idarəsi Azərbaycan dilində çox inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, yiyəlik halın idarə olunması bilavasitə isimlərlə əlaqədardır. Başqa nitq hissələri ancaq substantivləşdikdən sonra ismin yiyəlik halını idarə edə bilir.

Digər halların isimlə idarə olunması bir qədər başqa şəkildədir. Burada isim fəal iştirak edə bilmir və nisbətən məhdud çərçivə içərisində çıxış edir. Bunlardan bir çoxu üslub xüsusiyyəti daşıyır və bəzən də feilin düşməsi nəticəsində idarəçilik ismin əlinə keçir.

“Tacir: – Bəlkəm, indi günah deyil ha. Hər kəs musiqi üçün *yürüşə hazırlıq* etməlidir.

Xanəndə: – Məşədi, sən bütün bu meşəni də bizə bağışlasan, yenə Cabbar oxuyan vaxt biz ağzımızı açmarıq”.

“*Üzeyir ömrü*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1983.

“Maya: – Və heç bir qüvvə *ömrə zinət* olaraq onları bir-birindən ayıra bilməz! Hə...”

Qaraş: – Ürək, candan mümkündürmü ayrılısın. Ayrılmırıq aləm dağılsa”.

“*Böyük dayaq*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1962.

“Məmmədov: – *Çəkdi ordusunu Hitler ölkəsi.* Nemes tab gətirməz Sovet önündə”.

“*Sovet pəhləvanı*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

“Cəlil: – O da bütün məzlumların Allahıdı.

Papaqlı kişi: – Ona görə də neftçıxaranın hər zaman *gözündə fırtına*, baxışında qış olur”.

“*Neft və milyonlar səltənətində*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1982.

“Tahir: – Nə arzulayırsan? Əsasən *yoldaşlardan ayrılmaq* dəmi gələndə.

Nərmin: – Alp kurortlarından birində yataqda şam yeməyi yemək. Şamlar. Şampan. Kürü. Kamində ocaq yansın...”

“*Yalançılar*” bədii filmi. “AGFİA” Butafilm Studiyası, 2008.

“Hacı Həsən: – Ya Şeyx, keç günahımızdan, ləngimişik, çoxdan gərək hüzurunuzda hazır

olaydıq. Çünki *keçmişdən yadigar* olanlarımızı qaytarırsınız”.

“*Ölümlər*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1980.

Sifətlərlə idarə. Sifətlər də isimlər kimi, ismin yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halları ilə əlaqədar olaraq onları idarə edir.

Filmlərə müraciət edək:

“Bakıxanov: – Hər bir elmin, hər bir kitabın maraqlısı ondadır. Mirzə Şəfi müdrik insandı, Hacı!

Axund Ələsgər: – Nə deyirəm, gördüm özünün də ruhani olmağa həvəsi yoxdur”.

“*Sabahın elçisi*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2010.

“Pasiyent: – *İşə bələd* olmağını başa düşmədim.

Oruc: – Soruşuram pis yatmırsız ki?”

“*Tilsim*” bədii filmi. “Film” Prodüser Mərkəzi, 2005.

“Qızın atası: – Bu nədir belə?”

Eşqdən məhrum olan adam kimi evdən bu sayaq niyə çıxırsan? Daha balaca deyilsən axı?”

“*Üzeyir ömrü*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1983.

Sifət yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşir, yönlük, yerlik və çıxışlıq halları idarə edərkən isə ona substantivləşmə getmir və bu halları idarə etmək sifətin öz xüsusiyyətindən irəli gəlir. Buna görə də yiyəlik hala nisbətən, bu halların sifətlə idarə olunmasına daha çox rast gəlmək olur.

Saylarla idarə. Saylar ismin yiyəlik, yerlik və çıxışlıq hallarını idarə edə bilir. Azərbaycan dilində sayların yönlük halı idarə etməsinə də rast gəlmək olur, lakin bu çox az-az özünü göstərir və bir sistem halında olmur. Məsələn, *birə-beş, mənə çoxdur, sənə az* kimi birləşmələrdə *beş, çox, az* sayları ismin yönlük halını idarə etmişdir, lakin belə birləşmələr təsadüfi hallarda işlədilir. Yiyəlik, yerlik və çıxışlıq halların sayla idarəsinə gəlincə, demək olar ki, bununla tez-tez qarşılaşırıq.

Saylar idarə etmək baxımından daha çox sifətlərə bənzəyir. Onlar da sifətlər kimi, yiyəlik halı idarə edərkən substantivləşir, başqa halları idarə edərkən isə öz xüsusiyyətini saxlayır, tək-tək hallarda substantivləşir:

“Xəlil: – Qadan alım doxtur, gözlətmə, açığını de, dədəm nə təhərdir? Heç olmasa sağlamlığının *beşdə biri* bərpa olunurmu?” Ayağının altında ölək, doxtur, bizi başsız qoyma...”

“*Küçələrə su səpmişəm*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2004.

“Tağı: – Camaatın *beşdə dördünü* kənarlaşdırdıq.

Əsəd: – Əl çək bizdən, bildin? Bura qız paylamağa gəlməmişik”.

“*Bəyin oğurlanması*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

“Nazlı: – Dədə, sən də ye, *burda çoxdur*.”

Bağır: – Mənim mədəm kabab əritmir”.

“*Qoca palıdın nağılı*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1984.

“Çinarə: – Heç nəyə... Sözdü dedim də...”

Oktay: – Gözlə, *adamlardan biri* gəlsin. Bu oyun qurtarsın da. Hara gedirsən?”

“*Dərs*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2015.

“Aktyor: – 1936-cı ilin dekabrında məndən xahiş etdi ki, *beşdən az* adam gələcək. İfşa olunmuş qəddar xalq düşməni. Ruhulla Axundovun “Rusca-türkcə lüğət”ini tapıb İran səfirinə çatdırdım...”

“*Cavid ömrü*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2007.

“Gəlin: – Mən sənənlə danışmamalıyam! Ərə gedirəm!

Kamran: – Danışığının *üçdən çox* hissəsi səndən idi. Gəl gedək burdan. İstəyirsən universiteti atım!”

“*Odla qol-boyun*” bədii filmi. “Debüt” Eksperimental Gənclər Yaradıcılıq Studiyası, 2001.

Müasir Azərbaycan dilində kəsr saylarının ümumilik və nisbətən çoxluq bildirən hissəsi ismin yerlik halında işlənir və personaj tərəfindən idarə olunur. Qrammatik nöqtəyi-nəzərdən və ümumxalq danışq dilinin qaydalarına əsasən, belə birləşmələrin tabe olan tərəfi ismin çıxışlıq halında olur. Bu zaman kino dilində say başqa bir sözü ismin yerlik halında deyil, çıxışlıq halında idarə edir. Ümumxalq danışq dilində və bədii əsərlərin dilində, əsasən, belə işlədilir:

“Leyla: – Səncə, buna alışmaq olar? *Yüzdən birini* söylə barı?”

Anar: – Görürsən ki, mən alışmışam.

Leyla: – Onda qucaqla mənə bərk-bərk”.

“Ev” bədii filmi. “Dərviş” Prodüser Mərkəzi, 2006.

Müasir Azərbaycan dilində sözlərin zərflər və bəzən də əvəzliliklər vasitəsilə idarə olunmasına da təsadüf edilir:

“Malik: – *İşin əvvəlində* iki nöqtə seçmişəm. İki mərtəbəli məktəb. Çardağında iki pəncərə var”.

“*Arxada qalmış gələcək*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 2005.

“Rəfael: – Ə, nə oldu bəs? Gətirin də yeməyi.

Rasim: – Hirsələnmə, özüm cavab verərəm. *Boyadan, ləkədən uzaq* olmaq lazımdır. Ona görə də Samvelnən əlaqə yarat. Ona de ki, onun xanası bizdədi”.

“*Sarı gəlin*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1998.

“Karaqanov: – Əlafları amansızcasına qırın, dostlar! Rabitədə *qulaq asanların* hamısı məhv edilməlidir.

Döyüşçü: – Sol cinahdan arxamıza keçirlər”.

“*Sovet pəhləvanı*” bədii filmi. Azərbaycanfilm Kinostudiyası, 1942.

İstər feillərlə, istərsə də feil olmayan nitq hissələri ilə idarə prosesində yaranan müxtəlif tipli birləşmələr çox zəngin qrammatik mənə xüsusiyyətlərinə malikdir.

Qoşmalı idarə və ya qoşmalarla idarə məsələsinə gəldikdə isə “Azərbaycan dilçiliyində və ümumiyyətlə, türkologiyada çoxdan bəri belə bir fikir hökm sürməkdədir ki, qoşmalar da müstəqil sözlər kimi başqa sözləri idarə edə bilər” [1, s.66-67], [2, s.296-326], [3, s.388], [4, s.125], [5, s.8]. Bununla əlaqədar olaraq idarə əlaqəsini iki yerə ayırırlar: feillərlə idarə, qoşmalarla idarə. Deməli, qoşmalar da, feillər kimi, müstəqil olaraq ismin bu və ya digər halının formalaşmasında və işlənməsində təbəedici söz

kimi fəal rol oynayır, ismin bu və ya digər halını idarə edir. Buradan belə bir nəticə çıxır: qoşma ismin halı ilə işlənməkən əsas – idarəedici söz kimi çıxış edir, isim ona tabe olur, onu aydınlaşdırır. Buradan da başqa bir nəticə çıxır: qoşma işləndiyi sözlərlə söz birləşməsi əmələ gətirir və birləşmənin tabe edən sözü kimi çıxış edir. Deməli, evə tərəf, sənin üçün, evdən ötrü söz birləşmələridir, bu birləşmələrin birinci tərəfindəki *evə, sənin, evdən* sözləri tabe sözlər, *tərəf, üçün, ötrü* sözləri isə əsas söz, əsas mənə verən və tabe edən sözlərdir. Bütün bunları söz birləşmələri haqqındakı ümumi anlayışla heç bir cəhətdən əlaqələndirmək mümkün deyildir. Kino dilində tabelilik əlaqələrinin hamısında, eləcə də idarə əlaqəsində tabe olan söz mərkəzdə dayanmalı, bizim üçün daha əsas olan məfhumu ifadə etməli və ona aid olan başqa sözlər onun vasitəsi ilə meydana çıxmalıdır. *Evə getmək, kitabı almaq, məktəbdən qayıtmaq* birləşmələrində *getmək, almaq, qayıtmaq* sözləri diqqət mərkəzində dayanır, *evə, kitabı, məktəbdən* sözləri isə onların mənasını aydınlaşdırır, təməmləyir. Lakin demək olarmı *evə qədər* “birləşməsində” *qədər* sözü əsas mənanı bildirir, diqqət mərkəzində dayanır, *evə* sözü isə bu mənanı aydınlaşdırmaq, tamamlamaq üçün işlədilir? Bizə belə gəlir ki, bu məsələyə tamamilə başqa cəhətdən yanaşmaq lazımdır. İsmi hallarından və qoşmalarından danışarkən “qoşma ismin filan halını tələb edir”, “qoşma ismin halını idarə edir” kimi ifadələri kənara qoymalı, “qoşmalar ismin halları ilə işlənir”, “filan qoşma filan halda işləne bilər, yaxud işlənmir” kimi ifadələri əsas götürmək və ifadənin özündə də qoşmanın köməkçi vasitə olduğunu nəzərə çatdırmalıyıq.

Nəticə / Conclusion

Son olaraq onu demək lazımdır ki, idarə əlaqəli birləşmələrdə qoşmaların iştirakı tamamilə başqa məsələdir, *evə getmək* birləşməsində olduğu kimi, *evə kimi getmək* birləşməsində də əsas söz *getməkdir*. Burada qoşma mənə çalarlığı yaratmaq üçün işlədilmişdir. Eləcə də *oxumağa getmək* və *oxumaq üçün getmək* birləşmələrinin hər ikisində əsas söz *getməkdir*, bu birləşmədə yuxarıdakından fərqli olaraq, qoşma

hal şəkilçisini əvəz etmək üçün işlədilmişdir. Beləliklə, qoşmanın işlənməsi zamanı da birləşmənin idarəedici tərəfi əsas nitq hissələrinə aid bir sözlə, xüsusən feillə ifadə olunur.

Burada, biz sadəcə olaraq, bilavasitə idarədən və qoşmalı idarədən danışa bilərik. Əgər idarə əlaqəsində iştirak edən sözlər arasında qoşma yoxdursa, bilavasitə idarə, əgər qoşma varsa, buna qoşmalı idarə demək daha doğru olardı.

Ədəbiyyat / References

1. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, 1963.
2. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Москва, 1962.
3. Современный казахский язык. Алма-ата, 1962.
4. Məmmədov N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1980.
5. Халилов Р.Ю. Способы синтаксической связи слов в современном азербайджанском языке. Баку, 1981.

Bədii filmlər

1. “Sovet pəhləvanı”. 1942.
2. “Sarı gəlin”. 1998.
3. “Arxada qalmış gələcək”. 2005.
4. “Ev”. 2005.
5. “Odlu qol-boyun”. 2001.
6. “Cavid ömrü”. 2007.
7. “Dərs”. 2015.
8. “Qoca palıdın nağılı”. 1984.
9. “Bəyin oğurlanması”. 1984.
10. “Üzeyir ömrü”. 1983.
11. “Tilsim”. 2005.
12. “Sabahın elçisi”. 2010.
13. “Ölülər”. 1980.
14. “Yalançılar”. 2008.
15. “Neft və milyonlar səltənətində”. 1982.
16. “Küçələrə su səpmişəm”. 2004.
17. “Böyük dayaq”. 1962.
18. “Qərib cinlər diyarında”. 1977.

Об управленческом общении на языке кино

Физули Мустафаев

Доктор философии по филологии

Институт языкознания имени Насими НАНА. Азербайджан.

E-mail: mustafayev.fizuli8@gmail.com

Резюме. Говоря языком кино, управляющая связь – это соединение между сторонами базового объекта и реляционными связями. Основная особенность административных отношений состоит в том, что придаточное предложение должно стоять в той или иной форме по требованию придаточного предложения. Согласно исследованиям, в языке кино подчиненная часть соединений, образованных отношениями управления, состоит в основном из глаголов. Это связано с природой глагола.

В статье при обсуждении использования глаголов как основного аспекта управленческих словосочетаний, категория эффективности и неэффективности в глаголах является одним из

наиболее важных аспектов. Поскольку эта категория хранится во всех типах глаголов, все глаголы могут обрабатывать другие слова без исключения.

Отмечается, что на языке кино категория результативности и неэффективности важна в управленческих отношениях, поэтому все внутренние изменения глагола, относящиеся к этой категории, влияют на отношения управления и меняют характер этих сочетаний.

В общем, суффиксы-модификаторы глагола в азербайджанском языке, а также суффиксы формы не играют никакой роли в его управлении, потому что в управленческих отношениях внешний вид, не форма, а внутренний аспект, значение ключевой.

В статье использованы соответствующие работы, монографии и интересные фильмы.

Ключевые слова: прилагательное, число, управленческое общение, тип глагола, инфинитив, грамматическая связь